

УДК 167/168:008

НАУКА ТА ГУМАНІСТИЧНІ ВИМІРИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

Володимир Мельник

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів 79000, Україна, kafilos@franko.lviv.ua*

Проаналізовано особливості розвитку науки як визначального чинника еволюції європейської цивілізації. Обґрунтовано важливу роль духовних факторів у побудові нової гуманістичної концепції цивілізаційного поступу.

Ключові слова: наука, техніка, цивілізація, гуманізм.

Історія людства досліджується в різних площинах залежно від пізнавальних та аксіологічних завдань – наукових цілей, методології та цінностей, через призму яких і оцінюється поступ людства. Сьогодні особливої актуальності, практичної гостроти набувають питання з'ясування перспектив людства, сутності смисложиттєвих орієнтирів і морально-етичних цінностей, що становлять зміст етики виживання, імперативів життєдіяльності людства, його перетворюючих можливостей та меж, і, найважливіше, – причин та механізмів, які визначають тенденції цивілізаційного процесу.

Передусім варто відзначити визначальну, фундаментальну рису сучасності – глобалізацію сучасного суспільства. Ці зміни пов'язані зокрема з появою нової техніки та технології, високими темпами їх розвитку та масовим, інтенсивним характером їх поширення, проникненням практично в усі сфери життєдіяльності людини. Виникають нові типи масової комунікації, передачі та збереження інформації, які суттєво трансформують характер просторово-часових обмежень комунікативних процесів.

На наших очах історія людства стає глобальною історією. Раніше вона, як зазначає В. Стопін, була історією окремих, багато в чому ізольованих, автономних сфер культури, науки, релігії. Усі ці історії раніше, як цього не прагнули навіть такі філософи як Г. Гегель, з великими “напругами” вдавалося зводити до єдиних основ. Тепер історія перетворюється в універсальну, єдину історію усього людства як інтегрованого цілого. Історія людства глобалізується. Все, що відбувається в культурі окремих спільнот чи країн, переростає їхній локальний статус і набуває самостійної значимості в широкому соціальному масштабі, резонує, відбивається на соціально-культурницькому розвитку інших країн, нерідко усього світу.

Тенденція глобалізації зумовлена формуванням у рамках європейського соціально-культурного простору техногенної цивілізації. Це методологічне зауваження має принциповий характер стосовно аналізу новітніх цивілізаційних процесів, а головне – розуміння механізмів та причин глобалізаційних тенденцій. Парадигмальні засади формування контурів нинішньої техногенної цивілізації знаходимо ще в античному світі – саме основи теоретичного мислення та демократії. Можливість вільного зіставлення власних висновків з існуючим теоретич-

ним доробком, критичне осмислення своїх думок та іншого підривали засилля авторитаризму і давали можливість досягнути істину практично усім. Цей чинник у поєднанні з практикою універсалізації використання досягнень абстрактної думки – понять – по-суті заклали вектор і структуру подальших цивілізаційних змін, стали новим фактором регуляції суспільних відносин і способів пізнання світу. В ієрархії цінностей техногенного суспільства пошук нового, загалом інноваційна діяльність, є визначальною, системоутворюючою в сукупності інших. Для техногенної цивілізації екстенсивний розвиток історії замінюється інтенсивним, просторове існування – часовим. Резерви росту поповнюються вже не за рахунок розширення культурних зон, втягуванням у перетворюючу діяльність все нових і нових матеріальних ресурсів, а за рахунок перебудови самих основ попередніх способів життєдіяльності [1, с. 184–185].

Творення нового штучного світу, власне сама людська здатність до творення і є “пружиною” розкручування динаміки тотального перетворення в епоху нового часу. Це перетворення стало можливим завдяки “підготовчій” роботі попередніх епох і, перш за все, інституціоналізації науки як специфічного способу опанування світу.

Варто зазначити відзначити зміну уявлень про людину як духовну та творчу особистість, що наділена автономією волі. Ідеологія християнської філософії формувалася на принциповому несприйнятті розуміння та інтерпретації людської особистості передусім як природно-космічної істоти, як “пилилки” всесвітньо-космічного законотворення. Філософський подвиг і своєрідність етики Сократа є винятком з тотально-домінуючого космоцентризму у філософсько-світоглядних шуканнях давніх греків. Створений ним напрям етико-морального філософування, який розвинула схоластична школа, “оплодотворив” філософсько-світоглядні шукання у пізніший, християнський час своєю націленістю на творчі та духовні виміри людського буття, її незводимості лише до природних основ.

Середньовічна філософія, яка має і точнішу характеристику, – християнська, – філософія, – завершила (і без перебільшення) етап “дорослішання” європейської цивілізації, інституціоналізувала культурницьку (передовсім у духовних вимірах) парадигму її подальшого розвитку. Християнська філософія з її опорою на ціннісно-духовний дискурс “вирвала” людину (а отже, і людство) з її предметно-космічного, природного буття, вивершила цінності космосу душі людського існування як вищий щабель над порядком (законом) космосу і склала закономірно-логічний етап сходження до Абсолютної Істини.

Констатуючи визначальну роль науки в творенні цінностей сучасного світу, треба зазначити, в контексті нашого розгляду, два стрибки, два епохальні, фундаментальні звершення, які передували і значною мірою зумовлювали “входження” в епоху техногенного суспільства.

1. Людство (у I ст. д. н. е. – прихід Месії) подвоює свої можливості пізнання природи завдяки долученню до чуттєво-образного відтворення навколишнього світу якісно нової форми його осягнення – понятійно-абстрактної. Людина почала відображати світ природи за допомогою понять, що подвоїло можливості осягнення світу – світ реальний поза мною і витворений у мисленні, світ ідеальних образів. Вважаємо, що цей період “дорослішання людства” ще недостатньо вивчено.

Особливу увагу треба звернути на визначальній ролі Християнського вчення у формуванні теоретичних понять і передусім загальних понять: вічність, справедливість, добро, істина, краса, любов тощо.

2. Другий стрибок – це перетворення науки в інструмент не тільки пізнання та освоєння природи, а й тотального її перетворення. Ця подія в історії європейської цивілізації зумовлена дуже важливою віхою – середньовіччям, а точніше поширенням християнства. Християнська філософія, християнська культура характеризується тим, що людину розуміють як таку, що створена за образом і подобою Бога. Отже, зміцнюється і поширюється культ людини-Бога та культ любові до Христа як мірила найвищих, істинних цінностей. Поширюється культ людського розуму здатного зрозуміти та досягнути тайну Божественного творіння. Пізніше, в епоху Ренесансу, на базі відродження античної традиції, відбувається представлення людини передусім як творчої одиниці. Людина-творець, її межі діяння неосяжні. Це при тому, що, по-перше, асимілюється ідея богоподібності людини, і, по-друге, – вона, тобто людина, має інструмент діяння – свій розум, а точніше науку.

Саме з цього моменту заклалася культурна матриця техногенної цивілізації. Так виник тип розвитку, який ґрунтується на прискореній зміні природного середовища, конструюванні нового предметного світу буття людини, зокрема соціального. В рамках техногенної цивілізації задається новий вектор людської активності. Перетворююча діяльність розглядається як головне призначення людини, визначальний чинник її самовираження та самоствердження. Творення не просто мистецького, а передовсім як штучного, що посилює владу людини над зовнішнім світом або іншими людьми, інтерпретувалось як вищий вияв людськості в людині.

Для сучасного європейського суспільства технізація практично усіх сфер життєдіяльності людини та технократизм як свого роду парадигма, організуючий принцип способу діяльності набули не тільки всеохоплююче-екстенціонального характеру, але значною мірою зумовлюють тенденції розвитку сучасної цивілізації. Під їхнім тиском окремі явища чи процеси переростають локальні чи регіональні виміри і набувають загально-соціального масштабу, або навіть і планетарного, загальносвітового.

Йдеться про глобальні проблеми сучасності, від перебігу і вирішення яких залежить доля кожного окремого "Я", і буття нашої цивілізації загалом. У цьому суть глобальних проблем. Їх сутнісна означеність полягає не стільки в кількісних вимірах, як у тому, що відбуваються якісні зміни в структурі буття людини і світу. А найважливіше – підриваються основи самовідновлення та саморегуляції в природній дійсності, нівелюються та перериваються процеси усталеності та традиційності, в соціумі трансформуються моральні та смисложиттєві цінності людини і спільнот.

Серед проблем, які суттєво змінили життєвий контекст людського існування є – екологічна. Саме завдяки кризі раціоналізму як способу досягнення і перетворення природної та конструювання соціальної дійсності, що особливо гостро відчувалося після Другої світової війни та загрози екологічної катастрофи, людство поступово відмовляється від утопії безсмертя життя на Землі. Нарешті людство усвідомлює реальність імперативів життєдіяльності. Значною мірою вони зумовлені

обмеженістю природних ресурсів як основи суспільного буття. На зміну домінуючій у науковій літературі та зворотній природоохоронній проблематиці, відбувається адекватне розуміння суті екологічної проблеми не стільки як такої, яку можна звести до забруднення чи деструктивного технологічного втручання, а як порушення процесів самовідновлення та саморегулювання в природних екосистемах.

Людину не треба мислити в опозиції до природи, а розглядати в широкому соціоприродному контексті. Ідеологія стабільного розвитку, відповідно до якої бажаний стан соціуму це не стільки зростання, а динамічна рівновага, є продуктивною у розробці екологічної проблематики. Резерви стійкості системи черпаються не стільки з природи, а з єдиного чинника соціоприродної системи, які є “невичерпними”, – з духовної сфери. Поняттям сталий розвиток фіксується неперервність процесу підвищення ефективності регульованого суспільного виробництва забезпечення гармонізації розвитку усіх сфер життєдіяльності людини та суспільства, відтворення цілісної природної сфери та її здатності до саморегуляції, самовідновлення. Сутність життя немислима без потенції, можливостей зростання. Вдосконалення й зростання неможливе, якщо не забезпечено основного складу – стабільність, постійність. Система, що не оновлюється, приречена на деструкцію та стагнацію. Отже, згадана категорія означає діалектичну єдність змінності та усталеності, відзначає необоротність та закономірність змін, які відбуваються у світі при забезпеченні оптимальності взаємодії елементів системи як основи, умови неперервності таких змін.

Причини наших неузгодженостей у діалозі з природою не у її спонтанно непередбачених “відповідях” на виклики технологічного тиску і, навіть, не технічному зростанню як такому, а скоріше всього – в самій людині, в її ціннісно-світоглядних принципах організації своєї життєдіяльності. В розумінні природи як чогось зовнішнього людському (духовному), в її інтерпретації як лише засобу технологічної діяльності. Втрата людиною духовних смисложиттєвих цілей призводить не тільки до моральної деградації, а й виявляється як це не звучить парадоксально та банально – у варварському ставленні до Природи! Історія цивілізації беззаперечно свідчить: відношення людини і спільноти до природи є виявом міри гуманності та прогресивності.

Сьогодні стає популярним перехід від стратегії “підкорення природи” до концепції “виживання” за умов тотального “олюднення” довкілля, від техногенного етапу розвитку цивілізації до антропогенного. Український філософ М. Кисельов наводить необхідні передумови переходу для досягнення усталеного розвитку, які зазначено у Доповіді Міжнародної комісії з навколишнього середовища:

- політична система здатна забезпечувати участь широкої громадськості у прийнятті рішень;
- соціальна система здатна забезпечити зняття напружень, що виникають при негармонійному економічному розвитку;
- економічна система, яка могла б забезпечити розширення виробництва та технічний прогрес на власній міцній базі;

- система ефективного виробництва, орієнтованого на збереження еколого-ресурсної бази;
- технологічна система, яка могла б стимулювати постійний пошук нових рішень;
- міжнародна система, що сприяла б усталеності торгових та фінансових зв'язків;
- достатньо гнучка, здатна до самокорекції адміністративна система [2, с. 40].

Варто зазначити надзвичайно широкий і комплексно представлений перелік заходів світової спільноти, які потрібні для забезпечення стабільного розвитку, стратегії виживання і варто звернути увагу на такий момент: проблема виживання мислиться як технологічна і зовсім аж ніяк не проблема духовності, моралі. Людина потрапляє в полон свого таланту, атрибутивної здатності - творчої діяльності. Вона мислиться як здатність виходити за свої межі і перетворювати зовнішній світ. Людина в лещатах сучасного світу перетворюється в "одномірну", духовно та естетично нерозвинуту. Людина – зникає і перетворюється на засіб виробництва. Від "царя природи" залишаються тільки ролі, професії, функціонально-виробничі здатності, а людське буття набуває ознак абсурдності.

Цілком аргументованим є висновок про те, що діяльнісний принцип розуміння людини є недостатнім. Його треба доповнити "буттєво-онтологічним підходом, який не виходить із суб'єкт об'єктивного розуміння ставлення людини до світу, а апелює до більш глибоких рівнів людського буття" [3, с. 146].

Зміна екологічної парадигми трансформує (пом'якшує) не просто перетворювально-споживацьке ставлення людини до природи, а надає цьому відношенню людині – вимірному, духовно-морального масштабу. Більше того – ставиться мета переглянути "ролі" людини і природи у нестримному технологічному поступі, який чомусь беззаперечно вважають цивілізаційним, а нерідко і критерієм культурницької прогресивності суспільств. Йдеться про ставлення до Природи не тільки (і не стільки) як до джерела задоволення утилітарних потреб людини, безумовної біологічної основи існування людини і розвитку суспільства, а як джерела, основи утвердження людського в людині – вищих моральних і естетичних цінностей. Одночасно людина стане елементом саморозвитку природи як системи.

Для українства сутнісною ознакою його внутрішньої природи є укоріненість у світ землі. І не рідко іронічно-зверхні теоретизування над філософією українського хуторянства як символом відсталості, як видається, є не що інше як нерозуміння філософії життя українства. Саме воно відображає своєрідний світоглядний досвід не просто пристосування до природи і панування над нею, але набутий позитивний культурницький досвід узгодженості та гармонізація життєдіяльності української спільноти з природою. Це пристосування передбачає рівноправність, навіть благоговіння і любов. Напевно тому і не дивно, що в українській духовній (поетичній, загалом мистецькій) традиції природа вшановується як матір. Термінологічно "природа" – "природі", що означає укоріненість у зовнішній світ, органічне соціологізоване продовження. Тому так органічно вписалась в українську духовну культуру сковородинська філософія серця з ідеєю "сродності" (спорідненості).

На фоні екологічних кризових явищ тотально-загрозливих масштабів виникає проблема “екології культури”. Йдеться про “зіткнення” етнонаціональної та техногенної культур сучасності, в іншій – культур різних спільнот. Технологічний розвиток стимулює не просто “зіткнення” різних культур, а інтенсифікує асимілятивні процеси. Внаслідок цього процесу, особливо у другій половині ХХ ст., з етнологічної карти світу зникло тисячі етносів.

Відзначаючи усю проблематичність процесів етнонаціонального розвитку в умовах техногенної цивілізації, варто акцентувати увагу на визначальних системозберігаючих чинниках етнонаціональних організмів. Варто зазначити, що в процесі переростання етногенезу в націотворення важливу роль в становленні нації відіграють чинники духовної природи. Найперше – релігія. Міфологічна та релігійна культура є атрибутивним чинником становлення та розвитку нації. На певних етапах цивілізаційного поступу технократичний спосіб самоорганізації європейських спільнот вступає в суперечність з традиційно-духовними чинниками буття.

Вплив техніки на розвиток людини і суспільства масштабніший та глибинніший, ніж це видається. Йдеться не тільки про технізацію практично усіх сторін життєдіяльності людини та суспільного буття. Техніка, розвиток технології трансформують смисложиттєві цілі та цінності людини, визначають парадигми якісних перетворень соціуму. Технічні інновації є визначальними чинниками найбільш крупних соціальних революцій, які призводять до зміни типу культури. Для прикладу варто пригадати оволодіння античним світом секретів технології масового виробництва заліза, яке стало пружиною соціальних змін. Виявилися переваги заліза перед міддю і бронзою не у твердості, а у відносній дешевизні та масовій доступності виробництва. Як результат – поширення залізних знарядь, що збільшило масштаби та географію землеробства, суттєво піднесли його продуктивність. Це спричинило вдосконалення суспільних відносин класичного рабства. Таких прикладів детермінації суспільних змін технічними інноваціями достатньо у кожній історичній епохі, що і дає підстави бачити в ній не випадковість, а закономірність. Сьогодні переконано можна стверджувати, що технологічний прогрес у визначальному ступені не просто зумовлює соціальні процеси, а ототожнюється з ним: Крім того, сучасні технологічні засоби моделюють і посилюють практично усі функції життєдіяльності людини – від механічних до інтелектуальних. Це спричиняє реальність того, що нерідко людина стає додатком функціонування технічних систем.

Людський прогрес мислиться як ріст перетворювальних можливостей людини, в основі яких – здатність людського розуму раціоналізувати діяльність засобами конструювання техніки (технології) відповідно до встановлених закономірностей зовнішньої світобудови з метою перетворення (і творення) дійсності. Розвиток людини інтерпретується лише як приріст його розуму. Раціональність буття, діяльність людини визначається передусім тим, що вони організуються відповідно до смисложиттєвих цілей людського існування. Тому можна використовувати широкий ресурс технологічних засобів. Не тільки раціональних. Тобто таких, які ґрунтувалися на пріоритеті розуму як самостійної суб’єктивної реальності, що має свої логіко-концептуальні структури – закони та принципи. У цьому контексті ва-

рто звернути увагу, що по-перше, на маргінес розгляду виноситься роль і можливості власне людського (духовного) чинника, який відіграє (або має відігравати) чи не вирішальну роль у побудові раціоналістичних схем діяльності. Через постановку (вибір та конструювання) смисложиттєвих цілей та ідей. По-друге, характер їх опредметнення. Песимістична перспектива цивілізаційного процесу пов'язана з неминучою загрозою обмеженості (актуальна вичерпаність) природних ресурсів, тому доцільно звернутись до практично невичерпного джерела цивілізаційного поступу – духовності людини. Раціоналізм як принцип тотальної абсолютизації можливостей науки детермінувати параметри буття людини у світі неодноразово виявляв свої обмеженості. Крім технократизму як способу побутування людини, коли відбувається перетрансформація дихотомії “засіб–ціль”, – викристалізується і інша тенденція. Наукове пізнання з засобу самоутвердження та самореалізації людини перетворюється в самодостатній процес, в якому людина з її можливостями стає лише засобом розвитку науки. Можливо це ознака нового явища – “науко-технократизму”.

Нове світоглядне розуміння цивілізаційного процесу, джерелом розвитку якого є не тільки раціональні, а й духовно-ірраціональні чинники, відкриває перспективу побудови нових моделей і перспектив розвитку технологічного процесу: повороту від технократизму як принципу самоорганізації європейського суспільства до ідеології реального гуманізму з перспективою виживання людства.

-
1. *Степин В.* Проблемы цивилизации от культа силы к диалогу и согласию // *Этическая мысль: Наук. публицист. чтения.* М., 1992.
 2. *Киселев М.* Феномен діяльності в реаліях сьогодення // *Філософія. Антигеологія екології. Природа. Технологія. Культура. Альманах.* Вип. 1. К., 2000.
 3. *Булатов М., Макеев К., Загороднюк В., Солонько Л.* Філософія ноосфери. К., 1995.

SCIENCE AND HUMANISM MEASURINGS of CIVILIZATION PROCESS**Volodymyr Mel'nyk**

*Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska Str., 1
Lviv 79000, Ukraine, filos@franko.lviv.ua*

The features of development of science as determinative of evolution of European civilization are analysed. An exceptionally important role of spiritual factors in construction of a new humanistic conception of civilization advancement is based.

Key words: science, technique, civilization, humanism.

Стаття надійшла до редколегії 01. 10. 2003

Прийнята до друку 10. 10. 2003